

Byzantina Symmeikta

Vol 23 (2013)

BYZANTINA SYMMEIKTA 23

Ο Ίωμης άναξ στην επιγραφή του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Χορηγία, αυτοκρατορική πολιτική και ιδεολογία στα χρόνια του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου.

Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1082](https://doi.org/10.12681/byzsym.1082)

Copyright © 2014, Βασιλική Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΦΩΣΚΟΛΟΥ Β. Α. (2013). Ο Ίωμης άναξ στην επιγραφή του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Χορηγία, αυτοκρατορική πολιτική και ιδεολογία στα χρόνια του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. *Byzantina Symmeikta*, 23, 11–31. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1082>

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΦΩΣΚΟΛΟΥ

Ο ΡΩΜΗΣ ΑΝΑΞ ΣΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΧΟΡΗΓΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη

Στο κεφάλαιο των επιγραφών της μνημειώδους μονογραφίας των Μαρίας και Γεωργίου Σωτηρίου για τη βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη συμπεριλαμβάνεται μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σημαντική για την ιστορία του ναού επιγραφή, που βρέθηκε, μετά την πυρκαγιά του 1917 και τον καθαρισμό του ναού, στην ανώτερη ανατολική πλευρά του βορειοδυτικού πεσσού του ιερού βήματος¹. Γραμμένη με κεφαλαία γράμματα μαύρου χρώματος σε λευκό βάθος, η επιγραφή είναι χωρισμένη σε δύο τμήματα με ζωγραφιστή φυτική ταινία και καταλαμβάνει μια πολύ μεγάλη επιφάνεια 2,60 μ. ύψους επί 0,90 μ. πλάτους². Το κείμενο της σύμφωνα με την τελευταία ανάγνωση του Andreas Rhoby έχει ως εξής³:

1. Γ. και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης* (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 34), Ἀθῆναι 1952, 221-24. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή βρίσκεται ἀρκετὰ κατεστραμμένη σήμερα ψηφιδωτὴ παράσταση ἁγίου σε δέηση πού οἱ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, 197 πίν. 71α, ταυτίζουν με τὸν ἅγιο Δημήτριο καὶ χρονολογούν στὸν 7ο αἰώνα.

2. Βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, πίν. 102β, ὅπου μιὰ γενικὴ ἀποψη τοῦ ιεροῦ μετὰ τὴν ἀναστήλωση στὴν ὁποία διακρίνεται ἡ θέση τῆς ἐπιγραφῆς.

3. A. RHOBY, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken* (Byzantinische Epigramme in inschriftlicher Überlieferung, Bd. 1, ἐκδ. W. HÖRANDNER – A. RHOBY – A. PAUL), Wien 2009, 196, ἀρ. 111. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ RHOBY δὲν διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη τοῦ J. M. SPIESER, *Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. I. Les inscriptions de Thessalonique*, *TM* 5 (1973), 171-2.

Πρὸς σοὺς πόδας τί[θη]μι τὸ κράτους στέφ[ος],
 Δέσποινα πάντων, Μιχαὴλ Ῥώμης ἄναξ
 [σ]ὺ γὰρ παρέσχες τοῦ[το] καὶ δοίης ἔτι
 μακράν τε ζωὴν καὶ [νόσων] ἀνωτέραν,
 5 νίκην κατ' ἐχθρῶν δ[υσ]μενῶν, ἐναντίω[ν]
 δυὰς δυσωπεῖ ταῦτα τῶν ἀσωμάτων,
 ἀποστόλων ἄρ[ρητ]ος ὄντως ἀκ[ρότης],
 τ]ὸ πανσῆ[βαστ]ον τῶν θυηπ[όλ]ων στίφος
 [κ]αὶ θαυματουργῶ(ν) μαρτύρων συναυλία·
 10 χρόνῳ καμόντα τόνδε τὸν θεῖον [δόμον]
 καὶ πτώσιν αὐθ[όρμ]ητον ἡπειληκ[ό]τα
 ἤμειψε λαμπρῶς Μιχαὴλ σ[τ]εφανφόρος·
 εὐρὼν γὰρ αὐτοῦ τὴν στέγην σαθράν ὄλην
 καὶ τὰς [κερά]μους πα[ντελῶ]ς βεβ[λαμμέν]ας
 15 ὥς μὴ [βαρεῖα]ν ὑετοῦ [δίνη]ν φέρει,
 καινὸν μετεσκεύασεν ὥς δο[κεῖν] <.....>
 νῦν [ἐκ] βάθρ[ων], γενέσθαι θ[αυ]μά τι ξένον.

Πρόκειται για ένα επίγραμμα σε δωδεκασύλλαβο στίχο που αποτελείται από δύο διακριτά μέρη τόσο λόγω περιεχομένου, όσο και λόγω της προαναφερθείσας φυτικής ταινίας που τα χωρίζει. Στο πρώτο μέρος (στ. 1-9) κάποιος αυτοκράτορας Μιχαήλ εκφράζει τις ευχαριστίες του προς τη Θεοτόκο προσφέροντάς της το στέμμα της εξουσίας του, καθώς το οφείλει σε εκείνη, και της ζητά να συνεχίσει να του συμπαραστέκεται δινοντάς του νίκες εναντίων ισχυρών εχθρών και μια μακρά ζωή χωρίς ασθένειες. Μαζί με τον αυτοκράτορα προσεύχονται στην Παρθένο η δυνάδα των αρχαγγέλων, οι κορυφαίοι των αποστόλων, ιερείς και θαυματουργοί μάρτυρες. Στο δεύτερο μέρος (στ. 10-17), αφού γίνει μνεία στην κακή κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο ναός, αναφέρεται η ανακαίνιση της στέγης του από τον ίδιο αυτοκράτορα⁴.

Ο Γεώργιος και η Μαρία Σωτηρίου ταύτισαν τον αυτοκράτορα της επιγραφής με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282). Είναι αλήθεια πως το έκαναν χωρίς κανένα στοιχείο, επιχείρημα ή αιτιολόγηση. Υπέθεσαν απλώς πως η επισκευή του ναού θα έγινε σε κάποια παραμονή του στη

4. Για το σχολιασμό της επιγραφής, βλ. SPIESER, Inventaire, 172-3. -RHOBY, *Byzantinische Epigramme*, 198-99.

Θεσσαλονίκη, ίσως την περίοδο 1264-5, όταν δηλαδή βρισκόταν στη Μακεδονία για να αντιμετωπίσει τον ηγεμόνα της Ηπείρου, Μιχαήλ Β'. Μια τέτοια πληροφορία, σημειώναν ωστόσο, δεν αναφέρεται σε κάποια πηγή. Πρότειναν επίσης ως συντάκτη του επιγράμματος τον ακόλουθό του μεγάλο Λογοθέτη, Γεώργιο Ακροπολίτη⁵.

Μερικά χρόνια αργότερα ο Μιχαήλ Λάσκαρις αμφισβήτησε την ταύτιση των Σωτηρίου και πρότεινε πως ο εγγονός και συνονόματος του Μιχαήλ Η', ο Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος (1281-1320) είναι ο *Ρώμης Άναξ* που αναφέρει η επιγραφή⁶. Στην άποψη αυτή κατέληξε για δύο βασικούς λόγους: καταρχάς γιατί ενώ δεν έχουμε καμία ασφαλή μαρτυρία για την παραμονή του Μιχαήλ Η' στη Θεσσαλονίκη, είναι αντιθέτως γνωστές δύο μακροχρόνιες διαμονές του δεύτερου στην πόλη. Ειδικότερα ο Μιχαήλ Θ' βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη την περίοδο του γάμου της αδερφής του Σμωνίδας με τον κράλη της Σερβίας Μιλούτιν, δηλ. από το Πάσχα του 1299 έως το Νοέμβριο του 1300, και ένα χρόνο πριν από το θάνατό του τον Οκτώβριο του 1320. Θεώρησε, επομένως, πως οι δύο αυτές παραμονές του Μιχαήλ Θ' υποδηλώνουν ένα στενό δεσμό με την πόλη, που καθιστά εύλογο το ενδιαφέρον του για το ναό του πολιούχου της αγίου, και πρότεινε ως πιθανή χρονολογία της ανακαίνισης το διάστημα 1319-20.

Ο δεύτερος λόγος είναι το επίθετο *στεφανόφορος* που χαρακτηρίζει τον αυτοκράτορα της επιγραφής, επίθετο, που, σύμφωνα πάντα με τον Λάσκαρι, ταιριάζει καλύτερα στο νεότερο Μιχαήλ παρά στον παππού του. Την άποψή του αυτή τεκμηριώνει με βάση την αφήγηση της στέψης του στην ιστορία του Παχυμέρη, καθώς παρατηρεί πως το σχετικό κεφάλαιο έχει τον τίτλο *Στεφανορία τοῦ υἱοῦ βασιλέως Μιχαήλ* και περιλαμβάνει συχνά την ίδια λέξη ή παράγωγά της, όπως *στέφει*, *στέφος* και *ἀρτιστεφής*, σε σχέση με τον Μιχαήλ Θ'⁷. Θεώρησε, τέλος, πως δημιουργός του επιγράμματος θα πρέπει να ήταν ο Μανουήλ Φιλής,

5. Γ. και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου*, 224.

6. Μ. Θ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μιχαήλ Θ' ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* (1953-4), 4-10.

7. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μιχαήλ Θ', 6. Πράγματι ο Παχυμέρης στις *Συγγραφικὲς Ἱστορίες* του χρησιμοποιεῖ αυτές τις λέξεις για την περιγραφή της στέψης του Μιχαήλ Θ', βλ. I. BEKKER, *Georgii Pachymeris de Michaelē et Andronico Palaeologis libri tredecim* [CSHB], Bonn 1835, τόμ. 2, 195-197= *Georges Pachymères Relations Historiques III-IV*. Edition, traduction française et notes par A. FAILLER, Paris 1999 (CFHB XXIV/1-4), τ. 3, 219- 221 (κεφ. IX.2: *Στεφανορία τοῦ βασιλέως Μιχαήλ*).

τόσο γιατί η ακμή της δράσης του συμπίπτει χρονικά με τη χρονολογία που προτείνει για την ανακαίνιση του ναού, αλλά και γιατί αναγνωρίζει γλωσσική συγγένεια ανάμεσα στην επιγραφή και τον ποιητικό λόγο του Φιλή. Ειδικότερα εκτός και πάλι από τη λέξη *στεφανφόρος* που απαντάται συχνά στον Φιλή, σημειώνει επίσης τη λέξη *Ρώμη* με την έννοια της ίδιας της βυζαντινής αυτοκρατορίας (*Ρώμης ἄναξ*), ή τις λέξεις *δυσωπεῖν*, *συναυλία* και *ἐχθρῶν δυσμενῶν*⁸.

Η πρόταση του Λάσκαρι έγινε αποδεκτή στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία. Έτσι σε συνολικές μελέτες που συμπεριλήφθηκε η επιγραφή, όπως δηλαδή σε αυτή του J. M. Spieser για τις επιγραφές της Θεσσαλονίκης και του A. Rhoby για τα επιγράμματα στη μνημειακή ζωγραφική, ο αυτοκράτορας ταυτίζεται με τον Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο και η ανακαίνιση του ναού τοποθετείται στα 1319-20⁹.

Αντίθετα από την παραπάνω άποψη, θα προσπαθήσω στη συνέχεια να αποδείξω πως αυτός που ανακαινίζει το ναό του Αγίου Δημητρίου είναι ο Μιχαήλ Η΄. Θα επιχειρήσω επιπλέον να δείξω πως η επιλογή του συγκεκριμένου ναού δεν είναι τυχαία και πως η χορηγία αυτή εξηγείται από τους στόχους και τις επιθυμίες του πρώτου Παλαιολόγου αυτοκράτορα, εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής του για την περιοχή, ενώ η φρασεολογία που υιοθετείται στην επιγραφή εκφράζει συνολικά την πολιτική του ιδεολογία.

Για να αποδείξουμε τα παραπάνω θα πρέπει καταρχάς να αποκλείσουμε τη πιθανότητα χορηγός της μνημονευόμενης ανακαίνισης να είναι

8. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μιχαήλ Θ΄, 9. Για τα σχετικά χωρία στον Φιλή, βλ. E. MILLER, *Manuelis Philae Carmina*, Paris 1855-1857 (ανατ. Amsterdam: Hakkert, 1967), I, 131-6, 301-306, 417.

9. SPIESER, *Inventaire*, 173.- RHOBY, *Byzantinische Epigramme*, 198. Βλ. επίσης S. E. J. GERSTEL, *Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57 (2003), 226.- S. KALOPISSI-VERTI, *Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period*, στο S. T. BROOKS (επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, The Metropolitan Museum of Art, New York 2006, 77. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί πως ο SPIESER, *Inventaire*, αρ. 18, σελ. 167, εκφράζει αμφιβολία για αυτή την ταύτιση, βασιζόμενος σε άλλη επιγραφή της πόλης που αναφέρει «...Μ[ιχαήλ] στεφανφόρου/ Κωνστ[αντίνου] τοῦ νέου» και τη χρονολογία 1278/9 και επομένως χρησιμοποιεί την ίδια φρασεολογία με αυτή της επιγραφής του Αγ. Δημητρίου για να μνημονεύσει τον Μιχαήλ Η΄ (βλ. και σημ. 68 παρακάτω).

ο Μιχαήλ Θ', εξετάζοντας και αναιρώντας ένα προς ένα τα επιχειρήματα του Μ. Θ. Λάσκαρι.

Τόσο οι Σωτηρίου, όσο και ο Λάσκαρις, βασίζουν την επιχειρηματολογία τους για την ταύτιση του αυτοκράτορα σε μια λανθασμένη παραδοχή. Θεωρούν, δηλαδή, πως ο ηγεμόνας που κάνει την χορηγία θα πρέπει να βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη την περίοδο που ανακαινίζεται ο ναός και κατ' επέκταση αναζητούν έναν Μιχαήλ που παρέμεινε στην πόλη για κάποιο διάστημα. Πρόκειται, προφανώς, για μια περιοριστική συνθήκη που δεν ισχύει. Δεν είναι, δηλαδή, απαραίτητο μια αυτοκρατορική δωρεά να γίνεται μόνον με την ευκαιρία της επίσκεψης ή της παραμονής ενός αυτοκράτορα σε ένα μέρος της επικράτειάς του. Περιπτώσεις αυτοκρατορικών χορηγιών σε περιοχές εκτός της βυζαντινής εδαφικής κυριαρχίας, στις οποίες βέβαια ο βυζαντινός ηγεμόνας δεν ήταν απαραίτητα παρών, συνηγορούν με αυτή την άποψη. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το έργο της ανακαίνισης του ναού της Βηθλεέμ, την περίοδο του σταυροφορικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ (1167-69), που, όπως αναφέρει η κτητορική επιγραφή χρηματοδότησαν από κοινού ο Λατίνος βασιλιάς Amaury και ο Μανουήλ Α' Κομνηνός, χωρίς βέβαια ο δεύτερος να διαμένει εκείνη την εποχή στην Παλαιστίνη¹⁰.

Επομένως, το πρώτο επιχείρημα του Λάσκαρη περί της παραμονής του Μιχαήλ Θ' στην πόλη στερείται αποδεικτικής σημασίας για την άποψή του.

Το δεύτερο επιχείρημά του σχετικά με τη χρήση της λέξης *στεφανόφορος* είναι επίσης ανυπόστατο. Και αυτό γιατί ο παραπάνω ερευνητής, με τα ερευνητικά εργαλεία που διέθετε στις μέρες του, εντόπισε τη λέξη στον Παχυμέρη σε σχέση με τον Μιχαήλ Θ' και στον Φιλή και έτσι με την σιγουριά που του έδιναν οι δύο αυτές πηγές απέδωσε το επίγραμμα στον τελευταίο και αναγνώρισε τον Μιχαήλ Θ' στην επιγραφή. Σήμερα, ωστόσο, μια απλή έρευνα στον *TLG* μας επιτρέπει να γνωρίζουμε πως το επίθετο με κανέναν τρόπο δεν αποτελεί προνόμιο του Μιχαήλ Θ'. Η αναζήτηση σε ποιητικά και ιστοριογραφικά έργα από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα αποδεικνύει πως πρόκειται για μια πολύ προσφιλή προσφώνηση για αυτοκράτορες. Έτσι, τον 10ο αιώνα ο Θεοδόσιος Διάκονος περιγράφει τον Ρωμανό Β' ως «γλυκύ

10. J. FOLDA, *The Art of the Crusades in the Holy Land 1098-1187*, Cambridge University Press 1995, 347-351.

στεφηφόρο»¹¹, ενώ ο επίσκοπος Κυζίκου Θεόδωρος στην αλληλογραφία του με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο, με την άνεση που του προσφέρει η στενή μεταξύ τους σχέση, μιλά για τη «φλόγα τοῦ πόθου τῆς βασιλείου ὑμῶν στεφηφόρου καὶ θείας κεφαλῆς»¹². Τον 11ο αιώνα ο Χριστόφορος Μυτιληναῖος¹³ και ο Ιωάννης Μαυρόπουλος¹⁴ χρησιμοποιούν το επίθετο για να χαρακτηρίσουν τον Κωνσταντίνο Θ΄ Μονομάχο, ενώ έναν αιώνα αργότερα ο Θεόδωρος Πρόδρομος¹⁵ και ο Νικόλαος Καλλικλής¹⁶ το υιοθετούν για να προσφωνήσουν τους Κομνηνούς. Η λέξη χρησιμοποιείται επίσης για επίδοξους αναρριχητές στο βυζαντινό

11. Θεοδόσιος Διάκονος, *Ἄλωσις τῆς Κρήτης*, έκδ. H. CRISCUOLO, *Theodosii diaconi de Creta capta*, Leipzig: Teubner, 1979, στ. 458: ὡς ἂν τὸ νέκταρ ὁ γλυκὺς στεφηφόρος..., στ. 933: τὸ τοῦ μεγίστου Ῥωμανοῦ νέον κράτος,/μάθωσιν αὐτοῦ τοὺς ἀκοιμήτους πόνους,/οἶους δι' ἡμᾶς ἔσχεν ὁ στεφηφόρος..., στ. 947: Ὡ Χριστέ, πατὴρ τοῦ πρὸ αἰώνων τέκνον,/οἷον παρέσχον τῷ στεφηφόρῳ κλέος... .

12. *Epistulae ad Theodorum Cyzicenum*, στο J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* [Archives de l'Orient Chrétien 6, Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1960], επιστολή 4, στ. 4.

13. E. KURTZ, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios*, Leipzig: Neumann, 1903: ποίημα 55 στ. 1: Πακτωλὸς ὤφθης ἄλλος, ὃ στεφηφόρε...

14. I. BOLLIG – P. DE LAGARDE, *Joannis Euchaitorum Metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt* [Abhandlungen der Historisch-Philologische Klasse der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Bd. 28. Göttingen, 1882 (ανατύπ. Amsterdam: Hakkert, 1979)], επίγραμμα 54, στ. 1: Πάλαι μὲν ἦν μοι, δέσποτα στεφηφόρε,/ ἄκουσμα φρικτὸν βασιλεὺς αὐτοκράτωρ,/ γῆς καὶ θαλάσσης κύριος καὶ δεσπότης..., επίγραμμα 31 στ. 48: ὡς ὁ κραταῖδς δεσπότης Κωνσταντῖνος/ὁ Μονομάχος οὗ κρατήσας ὁ φθόνος...../ ἄλλ', ὃ κραταῖε δέσποτα στεφηφόρε, δέχου τὸν ἐξάγοντα φῶς ἀπὸ σκοτόνς...

15. W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* [WBS XI. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1974]: Ποίημα I, (σ. 177): Στίχοι εἰς τὴν στεφηφορίαν Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ, Ποίημα XVI, στ. 187-191 (σ. 283): ἤγγικε γὰρ καὶ πρὸς ὑμᾶς ἡ θεία βασιλεία,/ ὁ νικητὴς ὁ Κομνηνὸς δεσπότης Ἰωάννης./ ἐγγὺς ὑμῶν ὁ γεωργὸς αὐτὸς ὁ στεφηφόρος,/ ἔχων τὸ πτύον ἐν χερσὶ, τὴν στίλβουσαν ῥομφαίαν, Ποίημα LXXI στ. 82-84: ὁ Κομνηνὸς ἐκ Κομνηνοῦ, δεσπότης ἐκ δεσπότου,/ ταύτης κατάρξειε τῆς γῆς ἀπ' ἄκρων ἕως ἄκρων./ ταῦτα μὲν γράφε πρὸς ἐμέ, πρὸς δὲ τὸν στεφηφόρον. Ποίημα LXXIV, στ. 21 (σ. 528): τὸν αὐτάνακτα παγκλεῖα στεφηφόρον,/ τὸν Κομνηνόν, τὸ θαῦμα τῆς μοναρχίας...

16. R. ROMANO, *Nicola Callicle, Carmi* [Byzantina et neo-hellenica neapolitana 8, Napoli: Bibliopolis, 1980]: ποίημα 31, στ. 17.: Κλεινὲ στρατηγέ, βασιλεῦ στεφηφόρε!/ βουλῆς μὲν ἦρχες, ἀλλὰ κατὰ βαρβάρων,/καὶ τόξον εἰλκες, ἀλλὰ κατ' ἐναντίων.... (επιτάφιος για τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό).

θρόνο¹⁷, ή ακόμη και μυθικές ηγεμονικές μορφές σε χρονογραφίες και ιστορικά έργα¹⁸. Αποδίδεται, τέλος, σε μάρτυρες αγίους, όπως π.χ. τον άγιο Δημήτριο, προφανώς λόγω του στεφάνου του μαρτυρίου τους¹⁹.

Το γεγονός ότι τα επιχειρήματα του Μ. Θ. Λάσκαρι δεν έχουν ισχυρές βάσεις, δεν επαρκεί, ωστόσο, για να απορριφθεί η ταύτιση του Μιχαήλ Θ'. Η προσεκτικότερη ματιά στο βιογραφικό του θα μας προσφέρει τελικά το απαραίτητο επιχείρημα για να τον αποκλείσουμε από πιθανό ανακαινιστή του Αγίου Δημητρίου. Πράγματι, τα γεγονότα του βίου του, ειδικά την περίοδο που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη στα 1319-20, δεν θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να δικαιολογήσουν ένα ευχαριστήριο ύμνο στην Παρθένο, ανάλογο με αυτόν που απευθύνει ο αυτοκράτορας της επιγραφής του ναού. Ο Μιχαήλ Θ', δηλαδή, δεν θα μπορούσε να ευχαριστεί τη Θεοτόκο και ζητά να συνεχίσει να του δίνει νίκες εναντίον *ἐχθρῶν δυσμενῶν*, γιατί στη μέχρι τότε σταδιοδρομία του κάθε άλλο παρά στρατιωτικές επιτυχίες είχε να παρουσιάσει. Όπως κομψά το έχει θέσει ο R. Guiland, δεν αντιπροσώπευε αυτόν ακριβώς που θα χαρακτηρίζαμε ως ένδοξο και επιδέξιο στρατιωτικό αρχηγό²⁰. Επιπλέον,

17. Ο Νικηφόρος Μελισσηνός ζητά από τον Αλέξιο Α' Κομνηνό να επικυρώσει τα προνόμιά του: *στεφηφοροῦντι καὶ ἀλουργὰ περιβεβλημένῳ καὶ ἀναγορευομένῳ, ὡς ἔθος τοῖς βασιλεῦσιν ἐστὶ, σὺν τῷ ἀναρρηθέντι ἐξ ὑμῶν, ὥστε κοινὴν τὴν ἡμῶν εὐφημίαν γίνεσθαι* στην *Αλεξιάδα* (II.VIII, 2) της Άννας Κομνηνής : B. LEIB, *Anna Comnène. Alexiade*, Paris, Les Belles Lettres, τόμ 1, 88-9= D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS, *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40/1-2], Berlin-New-York 2001, 76 στίχ. 41-42.

18. Π.χ. για το μυθικό βασιλιά των Ασσυρίων Νίνο από τον Ιωάννη Τζέτζη: P. L. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae historiae*, Napoli: Libreria Scientifica Editrice, 1968: Χιλιάς 9, ιστορία 275, στ. 528. Βλ. επίσης τη νεότερη έκδοση του κειμένου από τον ίδιο, Congedo editore, Galatina 2007, 360.

19. F. D'AIUTO, *Tre canoni di Giovanni Mauropode in onore di santi militari* [Bollettino dei Classici, Suppl. 13, Roma: Accademia Nazionale dei Lincei, 1994], κανών 2: *Κανὼν εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον, οὗ ἡ ἀκροστιχὶς Ἄθλους ἀνυμνῶ μάρτυρος στεφηφόρου ὕμνος Ἰωάννου*, στ. 269: *ὁρῶν, οὗ λογικὴ φύσις ἅπασα/ φυσικὸν κατὰ λόγον ἐφίεται, / μέμνησο, στεφηφόρε, / τῶν μεμνημένων σου.....*, Κανὼν 3 : *ἐπορευόμην σκυθρωπάξων μάλλον δὲ/ ὄλην τὴν ἡμέραν/ σὺν δέ, στεφηφόρε, προσέσχεες μου τῇ θλίψει.....*, στ. 247: *ἐβαπτίσθης καὶ αὐτὸς θεῖον βάπτισμα./ Ἡ χεὶρ σου νῦν ἡ δεξιὰ/ ἐν ἰσχυί στεφηφόρε, δεδόξασται.....*

20. Το παραπάνω σχόλιο κάνει ο GUILLAND στη δημοσίευσή του επιτάφιου λόγου του Θεόδωρου Μετοχίτη για τον Μιχαήλ Θ', τον οποίο θεωρεί ως παράδειγμα κοινοτοπιών και αυλικής κολακείας, καθώς εκτός των άλλων ο Μετοχίτης εξυμνεί τα ανύπαρκτα

δεν θα πρέπει να ήταν πρώτη προτεραιότητά του η απαίτηση για μια μακρά ζωή χωρίς ασθένειες, καθώς εκείνη ακριβώς την περίοδο βρίσκεται στην Θεσσαλονίκη συντετριμμένος από το θάνατο των δύο παιδιών του. Η θλίψη του μάλιστα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε την ίδια χρονιά, σε ηλικία 43 χρονών, πεθαίνει²¹. Επομένως, ακόμη και αν έκανε μια δωρεά στο ναό, δεν θα μπορούσε να την προσφέρει ως ευχαριστία για θεϊκή προστασία και ευεργεσία, όπως κάνει ο ανακαινιστής του Αγίου Δημητρίου, αλλά πολύ περισσότερο, ως επίκληση για τη σωτηρία της ψυχής των παιδιών του και για τη δική του θεραπεία.

Από την άλλη μεριά, το περιεχόμενο, οι διατυπώσεις και το ύφος της επιγραφής ταιριάζουν πολύ περισσότερο στο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο.

Αποδίδοντας καταρχάς το στέμμα του στη Θεοτόκο, τονίζει ότι η εξουσία του είναι θεόσταλη. Το στοιχείο αυτό αποτελεί, βέβαια, δομικό συστατικό της πολιτικής ιδεολογίας των βυζαντινών, ωστόσο ο Μιχαήλ Η΄ δεν έχανε ευκαιρία να το προβάλλει με κάθε τρόπο. Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη είναι το σχετικό χωρίο στα λεγόμενα αυτοβιογραφικά κεφάλαια του τυπικού της μονής του Αγίου Δημητρίου-Κελλιβάρων στην Κωνσταντινούπολη, την οποία επανίδρυσε λίγο πριν το θάνατό του στα 1282²². Εκεί, απευθυνόμενος στο Θεό παρουσιάζει την ανάληψη της εξουσίας ως μια πράξη εξαναγκασμού στην οποία σύρθηκε για να φανεί πιστός στο θέλημά του²³. Ο λόγος είναι αυτονόητος. Πίσω από την εμμόνη

στρατιωτικά κατορθώματα του εκλιπόντος: R. GUILLAND, *Les poésies inédites de Théodore Métochite*, Byz 3 (1962), 283-286. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο GUILLAND, «La poesie de Metochite est l'une des exemples les plus éclatants de ce que la verite historique peut souffrir de la flatterie et de l'adulation d'un courtisan» (σελ. 283), και στην συνέχεια για να το αποδείξει απαριθμεί τις στρατιωτικές αποτυχίες του Μιχαήλ Θ΄, βλ. σελ. 284-5. Για τον Μιχαήλ Θ΄ βλ. επίσης, A. Th. PAPADOPOULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453*, München 1938, 36-37.-PLP 9, Wien 1989, 105-6 αρ. 2529.

21. Βλ. PAPADOPOULOS, *Versuch*, 36.- P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, 2, Wien 1977, 227.

22. Για τη χρονολόγηση του τυπικού και της επανίδρυσης της Μονής, βλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, (επιμ. J. THOMAS – A. CONSTANTINIDES HERO (DOS 35) Washington 2000, τόμ. 3, 1237, 1240 σημ. 1 (στο εξής *BMFD*). Για το μοναστήρι του Αγ. Δημητρίου, το επονομαζόμενο των Παλαιολόγων, βλ. R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*, I. *Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique*, Paris 1969, 92-94.

23. ἀναλαμβάνομαι εἰς βασιλέα τοῦ σοῦ λαοῦ παρὰ σοῦ· τὸ δὲ δῆλον ἐναργεῖ καὶ σαφεῖ μαρτυρῶ· οὐ γὰρ ἂν συχνὴ χεῖρ συνεπιλαμβανομένη καὶ ὄπλα πτοήσαντα ἐπὶ τὰς

του να δηλώνει συνεχώς δημόσια τη θεϊκή προέλευση του αξιώματός του κρύβεται η προσπάθειά του να νομιμοποιήσει το σφετερισμό του θρόνου και την εγκληματική ενέργεια εναντίον του νεαρού νόμιμου διαδόχου Ιωάννη Δ' Λάσκαρη²⁴.

Ο πρώτος Παλαιολόγος αυτοκράτορας δικαιούται επίσης να παρακαλεί τη Θεοτόκο να συνεχίσει να του προσφέρει στρατιωτικές νίκες, γιατί κατά πρώτον είχε να επιδείξει σημαντικές επιτυχίες σε αυτόν τον τομέα και κατά δεύτερον επειδή και πάλι αυτές νομιμοποιούσαν την αναρρόχηση του στο βυζαντινό θρόνο. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως με διάφορες αφορμές ο Μιχαήλ τόνιζε και πρόβαλλε τα πολεμικά του κατορθώματα: π.χ. στην αυτοβιογραφία του, στο προαναφερθέν τυπικό της μονής των Κελλιβάρων²⁵, ή εικονογραφώντας σκηνές από τη νικηφόρα μάχη του Βερατίου (1281/2), στο παλάτι των Βλαχερνών²⁶.

κεφαλὰς Ῥωμίων ἡμᾶς ἐπεβίβασεν. οὐδὲ λόγος πειθοῖ σύγκρατος εἰς ἀκοὰς τοῖς πλήθεσι, τοῦτο μὲν δι' ἡμῶν τοῦτο δὲ καὶ διὰ τῶν σπουδαστῶν ἐμπροσθέν, καὶ μεγάλων ἐμπλήσας ἐλπίδων, ἔπεισεν ἑαυτοὺς ἡμῖν ἐγχειρίσαι, ἀλλ' ἢ σὴ δεξιὰ, κύριε, ἐποίησε δύναμιν· ἢ δεξιὰ σου ὕψωσέ με καὶ κύριος κατέστην τῶν ὅλων, οὐ πείσας ἀλλὰ πεισθεὶς καὶ βιασθεὶς αὐτός, ἀλλ' οὐκ ἀνάγκην ἐπαγαγόν τινι: Αυτοβιογραφία, έκδ. H. GRÉGOIRE, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua*, Byz 29-30 (1959-60), 453. Για αγγλική μετάφραση, βλ. BMFD, 1244.

24. D. J. GEANAKOPOLOS, *The Byzantine Recovery of Constantinople from the Latins in 1261: A Chrysobull of Michael VIII Paleologus in Favor of Hagia Sophia*, στο D. J. GEANAKOPOLOS, *Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, The University of Wisconsin Press 1989, 178, 187-188.

25. Ἐντεῦθεν στρατηγίαί πάλιν καὶ ἀγῶνες πάλιν καὶ θεὸς αὐτῆς εὐδοκιοῦντας ἐν παῖσι καὶ κατορθοῦντας δείκνυσιν..., βλ. GRÉGOIRE, *Imperatoris Michaelis Palaeologi*, 451 κ.ε. και για την αγγλική μετάφραση BMFD, ό.π., 1243. Για τις στρατιωτικές επιτυχίες του Μιχαήλ Η', βλ. επίσης D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Micheal Palaeologus and the West*, Cambridge Mass. 1959, 159 κ.εξής.

26. Μάλιστα σκόπευε να εικονογραφήσει όλα τα πολεμικά του κατορθώματα, αλλά δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το έργο γιατί πέθανε, βλ. A.-M. TALBOT, *The Restoration of Constantinople under Michael VIII*, DOP 47 (1993), 252.- S. KALOPISSI-VERTI, *Aspects of Byzantine Monumental Art after the Recapture of Constantinople (1261-c.1300): Reflections of Imperial Policy, Reactions, Confrontation with the Latins*, στο *Orient et Occident méditerranéens au XIIIe siècle: Les programmes picturaux*, (επιμ.) J. P. CAILLET – F. JOUBERT, Παρίσι 2012, 41-64, κυρίως 44, με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Ευχαριστώ την καθ. Σ. Καλοπίση που μου επέτρεψε να συμβουλευτώ την παραπάνω μελέτη της πριν τη δημοσίευση.

Χαρακτηριστική επίσης από αυτή την άποψη είναι και εγχάρακτη επιγραφή από την Αδριανούπολη, η οποία πιθανότατα μνημόνευε την ανακαίνιση του κάστρου της πόλης μετά τη νίκη του εναντίον των Βουλγάρων. Σε αυτή όχι μόνο αναφέρει τη σύγχρονη στρατιωτική του επιτυχία, αλλά φροντίζει να θυμίσει για άλλη μια φορά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης: Ἄναξ Μιχαήλ Αὐσόνων ὄντως κλέος/ λύτρωσιν εὔρε δι' ὃν ἡ Κωνσταντίν[ου]/ πύργωμα τεύχει κατέναντι βαρβάρων/ μάχας πρὸς αὐτῶν ἀπτόητον καθάπαξ²⁷.

Η απόδοση τιμών στη Θεοτόκο και η προβολή της ως θεϊκής συνομιλήτριας του αυτοκράτορα δεν είναι επίσης τυχαία. Ο Μιχαήλ εισάγει μια περίοδο έντονης μαριολογικής λατρείας, που θα ενισχύσει στη συνέχεια ο γιος του Ανδρόνικος Β'²⁸. Απαρχή της και ενδεικτική των προθέσεών του, υπήρξε η θριαμβευτική είσοδός του στην Κωνσταντινούπολη στις 15 Αυγούστου 1261, πίσω από το παλλάδιο της πόλης, την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας²⁹. Ο Μιχαήλ υιοθετεί τη Θεοτόκο ως προστάτη άγιο προβάλλοντας την συγχρόνως ως βοηθό του στην ανακατάληψη της πρωτεύουσας και αρωγό στην εκ νέου εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής εξουσίας. Στην πράξη η πρόθεσή του αυτή εκφράζεται με αυτοκρατορικές δωρεές, όπως π.χ. στο ναό της Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Μιχαήλ απεικονίζεται μαζί με τη σύζυγό του και το γιό του δίπλα στη Θεοτόκο³⁰, με την κοπή υπερπύρων με την καινοτόμο απεικόνιση της Παναγίας δεομένης που περιβάλλεται από τα τείχη της πόλης ως προστάτιδά της³¹ και τέλος, με τη μοναδική από

27. Πιθανότατα συνδέεται με την απελευθέρωση της περιοχής από τους Βούλγαρους με την εκστρατεία του 1263, βλ. C. ASDRACHA, *Inscriptions Protobyzantines et Byzantines de la Thrace orientale e de l'île d'Imbros (IIIe - XVe siècles)*, Αθήνα 2003, 227-228.

28. Βλ. ΚΑΛΟΠΙΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Aspects of Byzantine Monumental Art*, 48-49.

29. Για τη σημασία της πομπής με την εικόνα της Οδηγήτριας, βλ. CH. ANGELIDI – T. PAPAMASTORAKIS, *Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria*, στο *Images of the Mother of God*, M. VASSILAKI (επιμ.), Ashgate 2005, 216. Για την ιδιαίτερη λατρεία της Θεοτόκου από τον Μιχαήλ Η', βλ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, *Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη των πρώτων Παλαιολόγων*, ΔΧΑΕ 24 (2003), 89-100.

30. TALBOT, *The Restoration of Constantinople*, 254. -ΚΑΛΟΠΙΣΙ-ΒΕΡΤΙ, *Aspects of Byzantine Monumental Art*, 41-42.

31. A. CUTLER, *Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography*, The Pennsylvania State University 1975, 111-115.- *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington, A. C. BELLINGER-Ph. GRIERSON (επιμ.), Washington 1999, τόμ. V, I: 76,106, II: πίν. 1, αρ. 2-25.

εικονογραφικής πλευράς σφραγίδα που αποκαλεί τον Μιχαήλ «θαύμα των βασιλέων» και τον απεικονίζει να κρατά πάνω από το κεφάλι του την εικόνα της Θεοτόκου δεομένης με το Χριστό μπροστά το στήθος³². Ειδικότερα η σφραγίδα, καθώς συνδέεται με την επανίδρυση του θεσμού του σεκρέτου, δηλ. του βασιλικού ανώτατου δικαστηρίου, εικονογραφεί με ενάργεια την ιδιαίτερη σχέση του Μιχαήλ με τη Θεοτόκο ως θείου συμμάχου του στο έργο της *renovatio imperii*³³.

Το γεγονός πως ο αυτοκράτορας απευθύνεται και ευχαριστεί τη Θεοτόκο σε ένα ναό, ο οποίος είναι αφιερωμένος σε έναν άλλο άγιο, τον Δημήτριο, αν και καταρχάς μοιάζει κάπως παράδοξο, δεν πρέπει επίσης να είναι καθόλου τυχαίο, καθώς μια σειρά πράξεων του Μιχαήλ Η΄ υποδηλώνουν πως είχε την πρόθεση να ενισχύσει μια κοινή λατρεία των δύο αγίων προσώπων. Η σύνδεση της οικογενειακής μονής του Αγίου Δημητρίου των Παλαιολόγων, που όπως προαναφέρθηκε επανιδρύει το 1282 στην Κωνσταντινούπολη, με το μοναστήρι της Παναγίας στο Λάτρος ή Κελλιβάρα³⁴, και η ενίσχυση της μεγάλης εκκλησίας της Θεοτόκου Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, όπου επίσης λατρευόταν μαζί με τον Δημήτριο, μοιάζουν να στοχεύουν στη «σύσφιξη των σχέσεων» των δύο αγίων προσώπων³⁵.

Η επιλογή του ναού του Δημητρίου για την προσφορά μιας χορηγίας επίσης δεν είναι τυχαία. Όπως ο ίδιος αναφέρει στο παραπάνω τυπικό της μονής του Αγίου Δημητρίου των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη, ο εν λόγω άγιος υπήρξε «*πατρῶος τῶ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης*»,

32. Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου». Μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, στο *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, ΥΠΠΟ- Νομισματικό Μουσείο Αθήνα 2009, τόμ. Α΄, 593-603 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, και Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...», *ΒυζΣύμ* 22 (2012), 11-30.

33. Για την επανίδρυση του θεσμού του σεκρέτου, βλ. R. J. MACRIDES, *From the Komnenoi to the Palaiologoi: imperial models in decline and exile*, στο P. MAGDALINO (επιμ.), *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Aldershot 1994, 274. Για τη Θεοτόκο ως πρόμαχο της *renovatio imperii* του Μιχαήλ Η΄, βλ. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Picturing*, 216.

34. Για το μοναστήρι της Θεοτόκου στο Λάτρος, βλ. Ε. ΡΑΓΙΑ, *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μικρά Ασία*, Θεσσαλονίκη 2008, 59-69 με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

35. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 94-95.

αλλά και μεγάλος πρόμαχος του, πρέσβης του προς το θεό, υπερασπιστής της ζωής και της βασιλείας του και παρών σε όλα τα σημαντικά γεγονότα της ζωής γι' αυτό άλλωστε: *οἷον ἐν βάθει καρδίας τῷ θεῷ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν*³⁶. Τέλος, η ιδιαίτερη σχέση του Μιχαήλ Η' με τη Θεσσαλονίκη προσφέρει ένα ακόμη επιχείρημα για την ταύτισή του με τον χορηγό του ναού Αγίου Δημητρίου. Η σχέση αυτή αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο σε εκείνο το χωρίο της ιστορίας του Ακροπολίτη, στο οποίο ο Μιχαήλ φέρεται να λέει για τη Θεσσαλονίκη: *ἡ πόλις αὕτη πατρίς μου οἷον τυγχάνει· ἐκεῖσε γὰρ ὁ ἐμὸς πατὴρ ἡγεμόνευεν, ὃν καὶ ὑμεῖς οἴδατε, τὸν μέγαν λέγω δομέστικον. ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ οὗτος τὸ ζῆν ἐξεμέτρησε, καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ ἐκεῖσε τέθαπται. πῶς οὖν δέον ἐστὶ ταύτην τὴν πόλιν ἔξω τῆς ἐμῆς τυγχάνειν ἀρχῆς;*³⁷.

Εκτός από το περιεχόμενο και τα πραγματολογικά στοιχεία της επιγραφής που γέρνουν την πλάστιγγα προς τη μεριά του Μιχαήλ Η', οι δύο προσφωνήσεις *Ῥώμης ἄναξ* και *στεφανόρος*, είναι τελικά αυτές που επιβάλλουν να αποδώσουμε την πατρότητα του έργου στον πρώτο Παλαιολόγο αυτοκράτορα.

Ο τίτλος *Ῥώμης ἄναξ* αποτελεί έκφραση της πολιτικής ιδεολογίας του Μιχαήλ και χρησιμοποιείται και σε άλλες περιστάσεις για να χαρακτηρίσει τον εν λόγω αυτοκράτορα³⁸. Η λέξη «Ῥώμη», συνώνυμη στη βυζαντινή σκέψη με το ρωμαϊκό κράτος αλλά και την πρωτεύουσά του,

36. *τοῦ μεγάλου μου προμάχου, τοῦ μυροβλύτου φημι Δημητρίου. ὃν οἶδα πρέσβυν ἐγὼ πρὸς θεὸν αἰεὶ προβαλλόμενον, οἶδα δὲ καὶ παρὰ θεοῦ ἄνωθεν καὶ ἐς δεῦρο ὑπερασπιστὴν καὶ τῆς ζωῆς μου προβεβλημένον καὶ τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἰδίαν χάριν ὡς ἐναργῶς παρεχόμενον. ἐν γὰρ οὐδὲν ἐστὶ σχεδὸν τῶν τῆς ἐμῆς βασιλείας ἔργων, καὶ μάλιστα ὅσα κοινωφελῆ καὶ ὄντως βασιλικά, ἐν ᾧ περ ἐπικληθεὶς οὗτος παρῆναι, οὐκ αἰσθῆσιν αὐτίκα τῆς παρουσίας διὰ τῆς ἐπικουρίας παρέσχετο παρὸ καὶ τῶν πολλῶν τούτων καὶ μεγάλων ἀντιλήψεων ἢ μὲν ἀνύμνησις καὶ εὐχαριστία ἐτελεῖτο διηνεκῶς τῷ χριστομάρτυρι παρ' ἡμῶν, ἐχρῆν δὲ ἄρα καὶ τοῖς ἔργοις τὸν εὐγνώμονα παραστήσαι καὶ βεβαιῶσαι οἷον ἐν βάθει καρδίας τῷ θεῷ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν....* εἰκοι γὰρ ὁ μυροβλύτης πατρός ἐστὶν αὐτῶν τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης. GRÉGOIRE, Imperatoris Michaelis Palaeologi, 461-63.

37. A. HEISENBERG, *Georgii Acropolitae opera*, Leipzig 1903 (ανατ. 1978 με επιμ. P. WIRTH), κεφ. 78, στ. 26-30. Βλ. επίσης, George Akropolites, *The History; introduction, translation and commentary by Ruth Macrides*, Oxford University Press 2007, 351, 353 σημ. 4.

38. V. FOSKOLOU, "In the Reign of the Emperor of Rome ..." Donor Incriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos», *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 455-462, ιδίως 457 για την κτητορική επιγραφή στον Αγ. Γεώργιο στα Ντουριάνικα Κυθήρων.

υπήρξε στη μακραίωνη πορεία της αυτοκρατορίας φορέας πολλαπλών νοημάτων³⁹. Η Νέα Ρώμη, ονομασία που αποδίδεται ήδη από τον 4ο αιώνα στο Μεγάλο Κωνσταντίνο δηλώνοντας την πρόθεσή του να δημιουργήσει μια νέα πρωτεύουσα⁴⁰, θα χρησιμοποιηθεί για να προβάλει την πόλη ως τη μόνη νόμιμη κληρονόμο της οικουμενικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αλλά και να τονίσει την υπεροχή της απέναντι στην παλαιά και «γερασμένη» πρωτεύουσα της Δύσης. Και με αυτό το ιδιαίτερο περιεχόμενο η Ρώμη – Κωνσταντινούπολη θα βρει τη μεγαλύτερη διάδοσή της σε εποχές «αναβίωσης» της αυτοκρατορίας, όπως π.χ. το 12ο αιώνα και ειδικότερα την περίοδο του Μανουήλ Β΄ Κομνηνού⁴¹. Δεν είναι έτσι καθόλου τυχαίο πως οι Κομνηνοί είναι αυτοί που κατεξοχήν θα υιοθετήσουν τον όρο *βασιλείς Ῥώμης νέας*⁴². Ο τίτλος αυτός, με τις σαφείς αναφορές στη ρωμαϊκή κληρονομιά, αντανakλά τη γενικότερη ιδέα του “*renovatio imperii*” της εποχής των Κομνηνών, αλλά και την επιδίωξη

39. F. DÖLGER, Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, στο F. DÖLGER, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 70-115. Βλ. επίσης D. A. ZAKYTHINOS, Rome dans la pensée politique de Byzance du XIIIe au XVe siècle, στο *Βυζάντιον Αφιέρωμα* σὸν Ἀ. Ν. Στράτο, I, Ἀθήναι, 1986, 207-221.

40. G. DAGRON, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, 43-47.

41. DÖLGER, Rom, 93-98. Ενδεικτικό του ιδεολογικού κλίματος του 12ου αι. είναι το χωρίο από τη *Χρονική Σύνοψη* του Κωνσταντίνου Μανασσή που χαρακτηρίζει την Κωνσταντινούπολη *τὴν νέαν Ῥώμην/ Ῥώμην τὴν ἀρουτίδωτον, τὴν μίποτε γηρώσαν/ Ῥώμην ἀεὶ νεάζουσαν, ἀεὶ καινιζομένην*, όπως επίσης και παρακάτω στο ίδιο κείμενο το σχόλιο που κλείνει την εξιστόρηση της ληηλασίας της Ρώμης το 435 και απευθύνει ο συγγραφέας στο Μανουήλ Κομνηνό: *Καὶ ταῦτα μὲν συμβέβηκε τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ/ ἢ δ' ἡμετέρα τέθλην, αὖξει, κρατεῖ, νεάζει/ καὶ μέχρι τέλους αὖξειτο, ναί, βασιλεῦ παντάναξ!*, βλ. *Constantini Manassis Breviarum Chronicum*, εκδ. Ο. LAMPSIDIS [CFHB XXVI], Αθήνα 1996, 127 στίχ. 2320-21, 139 στίχ. 2506-510. Το ίδιο θέμα της σύγκρισης των δύο πόλεων βρίσκουμε αργότερα το 14ο αιώνα σε λόγο του Θεόδωρου Μετοχίτη για την Κωνσταντινούπολη, βλ. ZAKYTHINOS, Rome, 216. Για τον ρητορικό αυτό τόπο σε εγκώμια της πόλης, βλ. επίσης, E. FENSTER, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968, 55 κ.εξής.

42. Σε επιγράμματα που αναγράφονταν σε ταφικά μνημεία, ζωγραφικά πορτρέτα τους ή έργα μικροτεχνίας, αλλά και στα ποιήματα του Θεόδωρου Πρόδρομου, βρίσκουμε πληθώρα ανάλογων, και μερικές φορές ιδιαίτερα πρωτότυπων, προσφωνήσεων που συνδυάζουν τη λέξη Ρώμη, συχνά συμπλέκοντας σε αυτήν τις έννοιες της αυτοκρατορίας και της Κωνσταντινούπολης: *ἄναξ, δεσπότης, βασιλεὺς, σωτὴρ, ἥλιος, ἀστὴρ, και πορφυρόχρους στύλος τῆς Ῥώμης*, βλ. FOSKOLOU, “In the Reign of the Emperor of Rome ...”, 458, σημ. 27, 28.

τους να προβληθούν ως «ανακαινιστές» της αυτοκρατορίας, διάδοχοι των μεγάλων αυτοκρατόρων του παρελθόντος, και εγγυητές των ρωμαϊκών παραδόσεων⁴³.

Είναι πολύ γνωστό πως κεντρικός άξονας της πολιτικής ιδεολογίας του Μιχαήλ Η΄ μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης υπήρξε η «αναβίωση» της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που υπαγόρευσε την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας, τις πολεμικές επιχειρήσεις για την ανάκτηση των παλαιών εδαφών της και την ενίσχυση της αυτοκρατορικής εξουσίας με την επαναφορά παλαιότερων θεσμών και πρακτικών⁴⁴. Η πρόθεσή του αυτή αντανakλάται με τον καλύτερο τρόπο στην επονομασία *Νέος Κωνσταντίνος* που πρόσθεσε στον επίσημο αυτοκρατορικό τίτλο σε έγγραφα, ζωγραφικά πορτρέτα του και διπλωματικά δώρα προς τη Δύση⁴⁵.

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, σε ιδεολογικό και θεσμικό επίπεδο τα πρότυπα της ανανεωτικής του πολιτικής, αλλά και τα μέσα για να νομιμοποιήσει την εξουσία του ως συνέχεια της βυζαντινής αυτοκρατορικής παράδοσης, αναζητήθηκαν σε πιο πρόσφατες περιόδους και ειδικότερα, όπως έχει επισημάνει η R. Macrides, σε μεγάλο βαθμό σε αυτή των Κομνηνών⁴⁶. Αυτό υποδηλώνει, άλλωστε, το συνεχές ενδιαφέρον

43. FOSKOLOU, "In the Reign of the Emperor of Rome...", 458-9. Για τις προθέσεις αυτές των Κομνηνών αυτοκρατόρων και ειδικότερα του Μανουήλ Κομνηνού, βλ. C. MANGO, *The Conciliar Edict of 1166*, *DOP* 17 (1963), 320-1, 324, 330.- P. MAGDALINO - R. NELSON, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, *BF* 8 (1982), 170-173' -ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 115 κ.ε., 413-470 σποραδικά.

44. Γενικά για την πολιτική ιδεολογία του Μιχαήλ Η΄, βλ. H. AHRWEILER, *L' idéologie politique de l'Empire byzantine*, Paris 1975, 115-128' Λ. MAYPOMMATHES, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, 17-34. Για την εξωτερική του πολιτική και τις προσπάθειες ανάκτησης των εδαφών της αυτοκρατορίας, βλ. GEANAKOPOLOS *Emperor Michael*, 154 κ.ε. Για την ανοικοδόμηση της Κωνσταντινούπολης, βλ. TALBOT, *The Restoration of Constantinople*, 243-261. Για την αναβίωση παλαιότερων θεσμών, βλ. MACRIDES, *From the Komnenoi to the Palaiologoi*, 269-276.

45. Για τον τίτλο *Νέος Κωνσταντίνος*, βλ. H. και H. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, 153-4.- R. MACRIDES, *The New Constantine and the New Constantinople- 1261?*, *BMGS* 6 (1980), 22 - 24.- T. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 237-238.

46. MACRIDES, *From the Komnenoi to the Palaiologoi*, 270.

του να τονίζει την κομνηνεία καταγωγή του⁴⁷, η ανακαίνιση μοναστικών ιδρυμάτων στις περιοχές που ανακαταλαμβάνει που συνδέονται με τους Κομνηνούς αυτοκράτορες και η προβολή του με εικαστικά μέσα ως συνεχιστή τους⁴⁸.

Επομένως, η προσφώνηση *Ρώμης ἄναξ* συνάδει απόλυτα με τις προθέσεις του Μιχαήλ Η΄ να προβληθεί ως ανακαινιστής της αυτοκρατορίας, κληρονόμος του Κωνσταντίνου και διάδοχος της δυναστείας των Κομνηνών.

Η προσφώνηση *στεφανφόρος*, τέλος, παρά το γεγονός ότι, όπως προαναφέρθηκε, φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε αφειδώς για να χαρακτηρίσει τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, δεν θα μπορούσε να ταιριάζει καλύτερα σε κανέναν άλλο παρά στον Μιχαήλ Η΄, καθώς στέφθηκε όχι μία, αλλά τρεις φορές σε αντίστοιχες επίσημες τελετές⁴⁹. Ο ίδιος μάλιστα για μια ακόμη φορά στο τυπικό της μονής του Αγ. Δημητρίου-Κελλιβάρων, αναφέρεται εκτενώς στην στέψη του και απευθυνόμενος και πάλι προς το Θεό, δηλώνει πως ήταν εκείνος που τον ανασήκωσε ψηλά με το δεξί του χέρι και έπεισε τους παρευρισκόμενους να αποδεχτούν την εξουσία του⁵⁰. Η εξιστόρηση του γεγονότος από τον Παχυμέρη μας επιτρέπει να αποκρυπτογραφήσουμε την ρήση του Μιχαήλ. Συγκεκριμένα, η πρώτη επίσημη τελετή στέψης του Μιχαήλ υπήρξε ιδιαίτερα επεισοδιακή⁵¹.

47. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche*, 152-3.- ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 236.

48. Πρόκειται για τις απεικονίσεις του στο ναό της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, το εικονογραφικό πρόγραμμα των εξωτερικών τοιχογραφιών του οποίου έχει «διαβαστεί» από τον Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ, Ένα εικαστικό εγκώμιο, 221- 238, ως εγκώμιο του Μιχαήλ που τον εκθειάζει ως νόμιμο συνεχιστή της δυναστείας των Κομνηνών, και για το ναό της Παναγίας στην Απολλωνία, που ανακαινίζεται μετά τη νίκη του στο Δυρράχιο το 1281/2. Στην κτητορική παράσταση του ναού της Απολλωνίας απεικονίζεται ο Μιχαήλ Η΄ μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας να επικυρώνει τα παλαιότερα προνόμια του μοναστηριού, τα οποία, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση είχαν παλαιότερα δοθεί με χρυσόβουλο του Μανουήλ Κομνηνού, βλ. BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche*, κυρίως 156-7.

49. P. WIRTH, *Die Begründung der Kaisermacht Michaels VIII. Palaiologos*, *JÖB* 10 (1961), 85-91.

50. Βλ. παραπάνω, σημ. 23.

51. Κεφ. ΙΙ.8 των *Συγγραφικών Ιστοριών* του Παχυμέρη, με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Ὅπως ἐστέφθη ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ παιδίον παρρωράθη* (A. FAILLER – V. LAURENT, *Georges Pachymérès. Relations historiques*, I: 143-7).

Φαίνεται, δηλαδή, πως είχε αρχικά αναγορευθεί αυτοκράτορας στη Μαγνησία από τους αριστοκρατικούς και στρατιωτικούς κύκλους της εξόριστης αυτοκρατορίας και στη συνέχεια, λίγους μήνες αργότερα στην τελετή στέψης του νόμιμου κληρονόμου του θρόνου, Ιωάννη Δ΄ Λάσκαρη, παρά τις αντιρρήσεις κάποιων από τους παρόντες, και ειδικότερα την αντίδραση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, στέφθηκε επισήμως για δεύτερη φορά. Μάλιστα καθώς δεν δικαιούνταν να στεφθεί αυτοκράτορας σκαρφίστηκε ένα τέχνασμα για να ευοδωθεί το σχέδιό του. Έλαβε, δηλαδή, αυτός πρώτος μαζί με τη σύζυγό του το στέμμα, ενώ ο ανήλικος διάδοχος ανακηρύχθηκε αυτοκράτορας δεύτερος παίρνοντας μια απλή ταινία⁵². Στη συνέχεια ο Μιχαήλ στέφθηκε για μία ακόμη φορά στην Κωνσταντινούπολη, αφού πρώτα φρόντισε να «βγάλει από τη μέση» το νεαρό αντίπαλό του τυφλώνοντας τον. Σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι στην πρώτη στέψη αυτός υπήρξε ο «στεφηνφόρος» και όχι ο ανήλικος Λάσκαρης, ήταν ένα γεγονός με τεράστιο σημειολογικό συμβολισμό και γι' αυτό το λόγο, άλλωστε, ο ίδιος, αλλά και οι υποστηρικτές του αναφέρονται συχνά με αυτόν ή ανάλογους χαρακτηρισμούς στο πρόσωπό του⁵³.

Κλείνοντας θα πρέπει να τονιστεί πως η χορηγία του Μιχαήλ Η΄ στον Άγιο Δημήτριο της Θεσσαλονίκης δεν είναι η μόνη δημόσια πράξη του που διατρανώνει τη στενή σχέση του με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης. Η ανακαίνιση του ομώνυμου μοναστηριού της Κωνσταντινούπολης, η απεικόνιση του Δημητρίου στα νομίσματά του⁵⁴ και στις εξωτερικές τοιχογραφίες της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, που όπως έχει υποστηριχθεί από τον Τ. Παπαμαστοράκη συνθέτουν ένα εικαστικό εγκώμιο

52. Βλ. επίσης GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus*, 45-46.

53. Π.χ. χαρακτηρίζεται ως θεοστεφής αὐτάναξ από τον επίσημο εγκωμιαστή του Μανουήλ Ολόβωλο, βλ. WIRTH, *Die Begründung der Kaisermacht Michaels*, 85. Ως στεφηνφόρος αναφέρεται σε άλλη επιγραφή στη Θεσσαλονίκη, βλ. παραπάνω σημ. 9.

54. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington, A. C. BELLINGER – PH. GRIERSON (επιμ.), Washington 1999, τομ. 5/1, 121-2, τόμ. 5/2 πίν. 8., 9, 10, 11 κ.λπ. Β. PENNA, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος, στο *Οβολός 4* (Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης), Π. ΑΔΑΜ-BEΛΕΝΗ (επιμ.), Θεσσαλονίκη 2000, 195-210.

για τον πρώτο Παλαιολόγο αυτοκράτορα⁵⁵, υποδηλώνουν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την πλευρά του Μιχαήλ να προβάλλει τους δεσμούς που τον συνδέουν με το συγκεκριμένο άγιο⁵⁶. Πέρα από τους εμφανείς και ίσως αυτονόητους λόγους αυτής της προτίμησης από μέρους του Μιχαήλ, που και είτε ο ίδιος προβάλλει ή οι μεταγενέστεροι μελετητές σωστά υποθέτουν, δηλαδή ότι ο Δημήτριος υπήρξε ο προστάτης άγιος της οικογένειάς του και των πολιτικών προτύπων του, των Κομνηνών⁵⁷, νομίζω, πως αυτή η προσπάθεια «προσεταρισμού» του Δημητρίου υποδηλώνει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Μιχαήλ για την ενίσχυση της εικόνας του ως αυτοκράτορα στην ίδια τη Θεσσαλονίκη.

Από την άλωση του 1204 μέχρι και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261, η Θεσσαλονίκη είχε βρεθεί στο επίκεντρο αντιπαραθέσεων των αντίπαλων δυνάμεων της εποχής. Δυτικοί, το κράτος της Ηπείρου και η εξόριστη αυτοκρατορία της Νίκαιας έριζαν για την κυριαρχία στην πόλη⁵⁸. Δεν είναι τυχαίο πως για τις αντίπαλες παρατάξεις στη μάχη της Πελαγονίας (1259) ένας από τους βασικούς στόχους ήταν και η πόλη της Θεσσαλονίκης⁵⁹. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως αμέσως μόλις ο Μιχαήλ αναλαμβάνει το θρόνο της εξόριστης αυτοκρατορίας στη Νίκαια (1258), ο Λατίνος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης Βαλδουίνος στέλνει σε αυτόν πρεσβευτές για να απαιτήσουν να αναγνωρίσει την εδαφική κυριαρχία τους και να τους παραδώσει τη Θεσσαλονίκη. Είναι χαρακτηριστικό επίσης πως απέναντι σε αυτή την απαίτηση ο Μιχαήλ, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, απάντησε πως η Θεσσαλονίκη είναι πατρίδα του και ο τόπος που διακυβέρνησε ο

55. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγχώμιο.

56. Δεν είναι επίσης άσχετο το γεγονός πως στον Δημήτριο αφιερώνεται επίσης ο νέος μητροπολιτικός ναός της πρόσφατα ανακτημένης Λακεδαιμονίας που θα κτιστεί αυτή την εποχή στον Μιστρά από υποστηρικτές της εκκλησιαστικής πολιτικής του Μιχαήλ, βλ. T. PAPAMASTORAKIS, *Tampering with History: From Michael III to Michael VIII*, BZ 96/1 (2003), 207-8.- KALOPISSI-VERTI, *Aspects of Byzantine Monumental Art*, 44.

57. KALOPISSI-VERTI, *Aspects of Byzantine Monumental Art*, 49.

58. Για την ιστορία της πόλης σε αυτό το διάστημα, βλ. O. TAFRALL, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, 192-242.

59. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus*, 56-59. D. M. NICOL, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge University Press 1984, 4-7 και συντομότερα αλλά πιο πρόσφατα J. W. BARKER, *Late Byzantine Thessalonike: A Second City's Challenges and Responses*, DOP 57 (2003), 14 και εξής.

πατέρας του Ανδρόνικος και δεν μπορεί να βρίσκεται εκτός της κυριαρχίας του⁶⁰.

Στο διάστημα αυτό, όπου δεν υπάρχει μια ισχυρή κεντρική εξουσία και ο ένας κυρίαρχος διαδεχόταν τον άλλον, όπως έχει δείξει η Ruth Macrides, ο Δημήτριος πρόβαλλε ως εγγυητής της αυτονομίας της πόλης και η λατρεία του απέκρυπτε τις αποσχιστικές τάσεις της⁶¹. Μετά το 1261 είναι αυτονόητο πως η κυριαρχία στη Θεσσαλονίκη ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επέκταση και στον υπόλοιπο μακεδονικό και κεντρικό ηπειρωτικό χώρο, όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι κατά το διάστημα 1262-3 η πόλη υπήρξε η βάση των επιχειρήσεων των στρατευμάτων του Μιχαήλ Η' εναντίον του Μιχαήλ Β' της Ηπείρου⁶².

Μια χορηγία, επομένως, στο ναό του Δημητρίου, όπου ο νέος αυτοκράτορας θα πρόβαλλε τον εαυτό του με τον τρόπο που επιτελεί η παραπάνω επιγραφή, θα επισφράγιζε την εξουσία του στην πόλη. Άλλωστε, και οι άλλες χορηγίες στην ευρύτερη περιοχή που συνδέονται με τον Μιχαήλ αποκαλύπτουν το ίδιο πολιτικό σκεπτικό. Συγκεκριμένα, αναφέρομαι στα προνόμια προς τις μονές του Άθω⁶³, στις χορηγίες στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς, στο μοναστήρι της Παναγίας στην Απολλωνία, στο σπηλαιώδη ναό του Αγ. Εράσμου στην Αχρίδα και

60. Βλ. παραπάνω, σελ. 16 και σημ. 37. Για τον πατέρα του Μιχαήλ, Ανδρόνικο Παλαιολόγο, βλ. J.-Cl. CHEYNET – J.-Fr. VANNIER, *Études Prosopographiques* (Byzantina Sorbonensia 5), Paris 1986, 176-78.

61. R. J. MACRIDES, Subversion and Loyalty in the Cult of St. Demetrios, *Bsl* 51 (1990), 189-197. Για τις αποσχιστικές τάσεις της πόλης από το 13ο αιώνα και εξής βλ. BARKER, Late Byzantine Thessalonike, και E. RUSSELL, *St Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages*, (Byzantine and Neohellenic Studies 6), Peter Lang Verlag 2010.

62. Όταν ο Μιχαήλ Β' της Ηπείρου στα 1263 καταπατά την εύθραυστη ειρήνη και κινείται εναντίον της βυζαντινής αρχής, ο Μιχαήλ Η' αποφασίζει να αναλάβει προσωπικά πρωτοβουλία και με μεγάλο στρατό κατευθύνεται προς την Θεσσαλονίκη, για να οργανώσει από εκεί τις προετοιμασίες του πολέμου, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, III. 23 (FAILLER – V. LAURENT, *Georges Pachymères*, I, 295, στ. 11 κξ.). Βλ. επίσης A. FAILLER, Chronologie et composition dans l'histoire de Georges Pachymère, *REB* 39 (1981), 148-9. -NICOL, *The Despotate*, 8.

63. G. ROUILLARD, La politique de Michael VIII Paléologue à l'égard des monastères, *REB* 1 (1943), 78 κξ. -D. NASTASE, Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle, *Cyrrilomethodianum* VII (1983), 71 κ. εξ., κυρίως 74.

τέλος στον Άγιο Νικόλαο κοντά στο Πρίλεπ⁶⁴. Μια σειρά δηλαδή από έργα στον νεοανακτημένο ευρύτερο μακεδονικό χώρο, που είτε ο ίδιος ή υποστηρικτές του χορήγησαν και στα οποία ο Μιχαήλ προβάλλεται όχι απλώς ως ο βυζαντινός αυτοκράτορας και νόμιμος κυρίαρχος της περιοχής, αλλά και ως συνεχιστής των Κομνηνών και εγγυητής των ρωμαϊκών παραδόσεων. Στο ίδιο, λοιπόν, πλαίσιο εντάσσεται και η πρωτοβουλία του για την ανακαίνιση του Αγ. Δημητρίου.

Το έργο είναι πιθανόν να συνοδευόταν και από κάποια εικονογράφηση του ναού, όπως το πρώτο μέρος της επιγραφής αφήνει να εννοηθεί.⁶⁵ Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να υπήρξε ένα σημαντικό πρόγραμμα αυτοκρατορικής χορηγίας, γεγονός που θέτει, νομίζω, εκ νέου υπό εξέταση την παγιωμένη εικόνα της υστεροβυζαντινής Θεσσαλονίκης ως μιας πόλης η οποία προσέλκυε χορηγούς κυρίως από τους κύκλους της εκκλησίας και των μοναστικών κοινοτήτων⁶⁶. Σε αυτή την επανεξέταση συνηγορούν επίσης μια ακόμη σειρά στοιχείων: η ταύτιση του Μιχαήλ Η' ως του χορηγού της Αχειροποιήτου, που με πειστικά επιχειρήματα προτάθηκε πρόσφατα από την Χ. Κωνσταντινίδη⁶⁷, μία επιγραφή που μνημονεύει τη χορηγία κάποιου «*επι του κανικλείου*», δηλ. ενός ανώτατου πολιτικού αξιωματούχου, και αναφέρει συγχρόνως τον αυτοκράτορα

64. Για τη Μαυριώτισσα, ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ένα εικαστικό εγκώμιο. Για την Απολλωνία, BUSCHHAUSEN, *Die Marienkirche*. Για ναό του Αγ. Εράσμου στην Αχρίδα, P. MILJKOVIĆ-PEPEK, Le portrait de l'empereur byzantin Michael VIII à l'église rupestre de Saint-Érasme près d'Ochrid, *CahArch* 45 (1997), 169-177. Για τον Αγ. Νικόλαο στο Πρίλεπ, F. BARIŠIĆ, Deux inscriptions grecques de Manastir et de Struga, *ZRVI* 8/2, *Mélanges G. Ostrogorsky*, Beograd 1964, 28-31. Για τα μνημεία του μακεδονικού χώρου και την πολιτική του Μιχαήλ, βλ. επίσης ΚΑΛΟΠΙΣΣΙ-VERTI, *Aspects of Byzantine Monumental Art*, 42-44.

65. Η υπόθεση αυτή οφείλεται στον Λάσκαρι και φαίνεται πολύ πιθανή, βλ. ΛΑΣΚΑΡΙΣ, Μιχαήλ Θ', 7-8.

66. Η άποψη αυτή εκφράστηκε κυρίως από τον Μ. RAUTMAN, *Patrons and Buildings in Late Byzantine Thessaloniki*, *JÖB* 39 (1989), 295-315. Ο ΙΔΙΟΣ, *Monastic Patronage in Macedonia, The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in Late Byzantine Empire*, S. ČURČIĆ - D. MOURIKI (επιμ), Princeton, New Jersey 1989, 52-74, κυρίως. 60-67, βλ. επίσης, R. S. NELSON, *Tales of Two Cities: The Patronage of Early Paleologan Art and Architecture in Constantinople and Thessaloniki*, στο *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα 1999, 135-139. GERSTEL, *Civic and Monastic Influences*, κυρίως 230-1.

67. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Αχειροποίητος-Φανερωμένη, 95-100.

Μιχαήλ Η⁶⁸, και τέλος το μοναστήρι του Χριστού Παντοδύναμου, του οποίου τη «σύστασιν καὶ περάτωσιν» αναθέτει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγο, με τη διαθήκη του ο ιδρυτής του μητροπολίτης Θεόδωρος Κεραμείας στα 1284⁶⁹.

Η νεά «ανάγνωση» της επιγραφής του Αγίου Δημητρίου μας αποκαλύπτει τελικά πως το έργο της ανακαίνισης του ναού από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο ήταν μια ακόμη συμβολική κίνηση στη σκακιέρα της πολιτικής κυριαρχίας στην περιοχή από έναν παίχτη, που όπως δείχνουν οι πράξεις του, είχε σχέδιο και μεγάλες ικανότητες!

68. Πρόκειται για εγχάρακτη επιγραφή που βρίσκεται σήμερα εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση στο σύγχρονο ναό της Υπαπαντής και αναφέρει σύμφωνα με την ανάγνωση του J. M. SPIESER, *Inventaire*, 167, αρ. 18]ΟΝ ἀριστευμάτων /]Σ ἔργα γεννάΛΑ / ἐπι το]ν κανικλείου / Μ]ιχαήλ στεφηφόρου / Κωνστ]αντίνου τοῦ νέου/ ἰνδ(ικτιῶνος) ζ' ἔτους,ςψπ[ζ]. Για την επιγραφή αυτή βλ. τελευταία Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Παρατηρήσεις σε μία πρόσφατη χρονολόγηση παλαιολόγειας επιγραφής από τη Θεσσαλονίκη, *Ανοιχτοσύνη. Μελέτες προς τιμήν της Βασιλικής Παπούλια*, Θεσσαλονίκη 2012, 279-289.

69. P. LEMERLE, et al. *Actes de Lavra*, II, *De 1204 à 1328*, Paris 1977, 27-33 no 75.

THE *EMPEROR OF ROME* IN THE INSCRIPTION OF ST. DEMETRIUS OF THESSALONIKI
PATRONAGE, POLITICS AND IDEOLOGY IN THE TIME
OF MICHAEL VIII PALAIOLOGOS

Subject of the study is a published but relatively unknown dedicatory inscription commemorating a restoration of the St. Demetrios basilika in Thessaloniki by an emperor named Michael. Research up to date has identified the ruler with Michael IX Palaiologos and date the work around 1320.

In this article we suggest that the emperor mentioned in the inscription is Michael VIII Palaiologos. Furthermore, the renovation project of the patron saint's church of Thessaloniki will be interpreted as an act inspired by the political ideology of the first Palaiologan emperor and his efforts for the revival of the Byzantine Empire.

